

Grey Scale #13

DANES
-PICTA
.COM

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

WŁADYSŁAW SEMKOWICZ

Starostwo Powiatowe
Instytut Oświaty Rolniczej
w Rybniu
L. dz. PR 188

KRÓLESTWO POLSKIE I W. KS. LITEWSKIE ZA JAGIELLONÓW

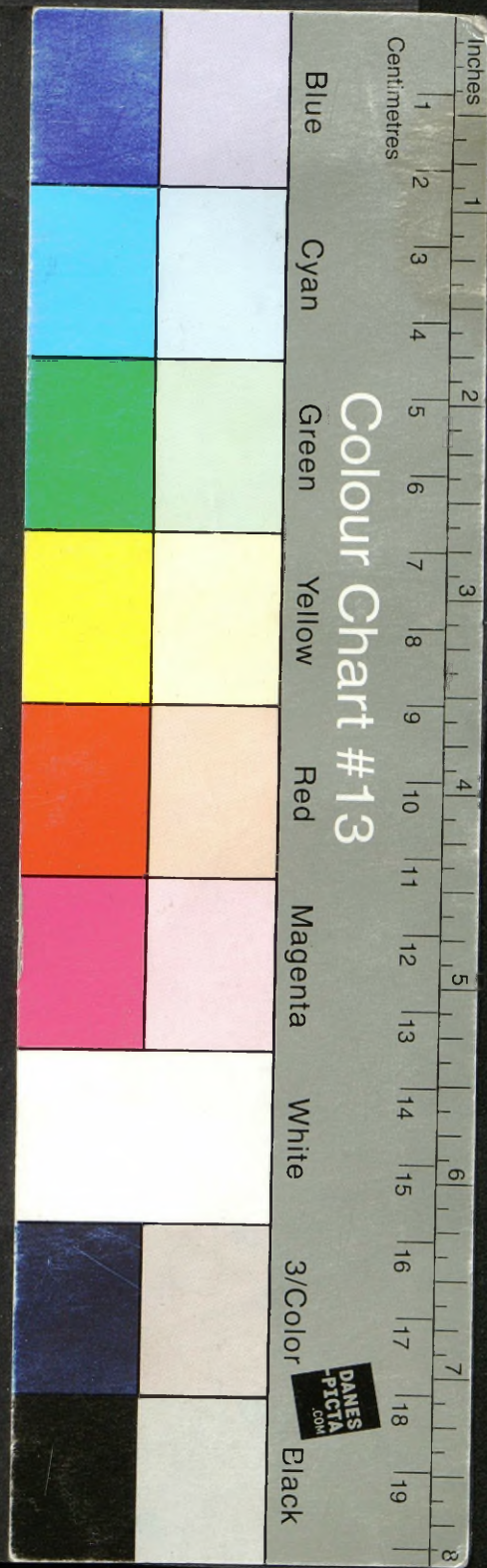
na przełomie XV i XVI w.

Objaśnienia historyczno-metodyczne do mapy

Wskazówkami dydaktycznymi uzupełniły
Waleria Farbowska i Maria Pawlicowa

KRAKÓW 1948
SPÓŁDZIELNIA „POMOCE I URZĄDZENIA SZKOLNE”

2

WŁADYSŁAW SEMKOWICZ

Starostwo Powiatowe
Instytut Oświaty Rolniczej
Rybnie

L. dz. 9R 188

KRÓLESTWO POLSKIE I W. KS. LITEWSKIE ZA JAGIELLONÓW na przełomie XV i XVI w.

Objaśnienia historyczno-metodyczne do mapy

Wskazówkami dydaktycznymi uzupełniły
Waleria Farbowska i Maria Pawlicowa

KRAKÓW 1948

SPÓŁDZIELNIA „POMOCE I URZĄDZENIA SZKOLNE”

2

Nakładem
Spółdzielni „Pomoce i Urządzenia Szkolne”, Kraków,
ul. Straszewskiego 29, ukazały się dotychczas następujące
ścienne mapy historyczne:

Tadeusz Lehr-Spławiński:

1. Słowiańszczyzna w wiekach VIII—X

Jan Natanson-Leski:

2. Polska w w. X—XII
3. Polska w dobie dzielnicowej XII i XIII w.

Władysław Semkowicz:

4. Królestwo Polskie i W. Ks. Litewskie za Jagiellonów
na przełomie XV i XVI w.

W druku:

Jan Natanson-Leski:

5. Polska za ostatnich Piastów w XIV w.

Władysław Semkowicz:

6. Polska w w. XVII
7. Polska w okresie rozbiorów
8. Europa po kongresie wiedeńskim

Henryk Batowski:

9. Państwa słowiańskie w wiekach XIX i XX
-
-

WŁADYSŁAW SEMKOWICZ

Starostwo Powiatowe
Inspektorat Oświaty Rolniczej
w Rypinie

L. dz. PR 188

KRÓLESTWO POLSKIE I W. KS. LITEWSKIE ZA JAGIELLONÓW

na przełomie XV i XVI w.

Objaśnienia historyczno-metodyczne do mapy

Wskazówkami dydaktycznymi uzupełniły
Waleria Farbowska i Maria Pawlicowa

KRAKÓW 1948
SPÓŁDZIELNIA „POMOCE I URZĄDZENIA SZKOLNE”

93(438)5:93(438)6

Sem
Kro

SPIS TREŚCI:

11515

Władysław Semkowicz: Królestwo Polskie i W. Ks. Litewskie za Jagiellonów na przełomie XV i XVI w. Objasnienia historyczno - metodyczne	Str. 3
Waleria Farbowska: Wskazówki dydaktyczne stosowania mapy na poziomie niższym i średnim	16
Maria Pawlicowa: Wskazówki stosowania mapy na poziomie wyższym	24

32610/2

WŁADYSŁAW SEMKOWICZ

**KRÓLESTWO POLSKIE I W. KS. LITEWSKIE
ZA JAGIELLONÓW NA PRZEŁOMIE XV I XVI W.**

Objaśnienia historyczno-metodyczne do mapy

I. Zwrot, jaki dokonał się za ostatniego Piasta w rozwoju terytorialnym zjednoczonego przezeń niedawno Królestwa Polskiego, objawił się w (tymczasowej przynajmniej) rezygnacji Kazimierza Wielkiego z ziem zachodnich (Śląsk, Pomorze), a zwróceniu frontu ekspansji terytorialnej Polski ku wschodowi na obszar ziem ruskich (Wołyń, Ruś Czerwieńska). Raz powzięta w tym kierunku inicjatywa wydała rychło niespodziewane wyniki, które niebawem już znalazły swój wyraz w unii Królestwa Polskiego z Wielkim Księstwem Litewskim (1386). Podstawą prawną tej unii było małżeństwo dziedziczki Królestwa, Jadwigi, z wielkim księciem Litwy, Jagiełłą, główną zaś pobudką polityczną do złączenia tych dwóch państw, rywalizujących wówczas ze sobą w akcji zbierania ziem ruskich, było zagrożenie ich obu przez wzrastającą groźnię i niesłychanie agresywną, zwłaszcza wobec Litwy, potęgę Zakonu Niemieckiego. Zakon ten po zaborze Pomorza i odepchnięciu Polski od brzegów Bałtyku, a tym samym po podaniu ręki Brandenburgii zmierzał do zgotowania takiegoż losu Litwie, dążąc do złączenia terytorialnego swych pruskich posiadłości z ziemiami kurlandzko-inflanckimi i do opanowania

w ten sposób całego południowego i wschodniego wybrzeża Morza Bałtyckiego. Silny nacisk Krzyżaków na Żmudź, oddzielającą obie połacie ziem prusko-inflanckich, oraz srogie, niszczące najazdy ich na samą Litwę, wspomagane pod pozorem krucjat przez rycerstwo zachodnie, skłoniły władców Wielkiego Księstwa Litewskiego do szukania oparcia o rosnącego w siły sąsiada polskiego, a zarazem do przyjęcia z rąk jego chrześcijaństwa wraz z wszelkimi dobrodziejstwami kultury łacińskiej.

Związek z Polską, zwątlony co prawda separatystycznymi ambicjami i dążeniami Witołda, nie uchronił Litwy przed chwilową utratą Żmudzi, którą tenże książę odstąpił Zakonowi (1398), narażając się na zupełne odcięcie od Bałtyku, opanowanego już teraz w zupełności tak politycznie, jak i gospodarczo (Hansa) przez niemczyznę. Po stracie Żmudzi i dostępu do Bałtyku rozpoczął Witołd tym usilniejszą pracę nad rozbudową państwa litewskiego ku wschodowi i południowi, przede wszystkim w kierunku Morza Czarnego, rozszerzając swe władztwo nad ziemiami ruskimi w dorzeczu Dniepru i Bohu aż po Dniestr. Pomimo klęski nad rzeką Worskłą (1399) wyzwalała te ziemie z jarzma tatarskiego i umacnia porty nad Morzem Czarnym między Dniestrem a Dnieprem, podczas gdy Polska już wcześniej przez zhołdowanie Mołdawii (1387) i Bessarabii (1396) uzyskała dostęp do brzegów tego morza między Dniestrem a Dunajem. Witołd przez zajęcie całej ziemi smoleńskiej (1405), zhołdowanie księstw wierchowskich nad górną Oką i wcielenie do swego państwa księstwa kijowskiego, osiągnął na wschodzie i południu dla Litwy szersze niż kiedykolwiek granice, docierając aż do Wiaźmy w pobliżu Moskwy i Riazania oraz w dorzecze górnego Dońca. Wpływy polityczne Witołda sięgały dalej jeszcze na północ, obejmując dwie potężne republiki, Wielki Nowogród i Psków, gdzie miał on swych posadników.

Tak rozwinięte terytorialnie i ukrzepione wznowionymi aktami unii (1401, 1413) państwo jagiellońskie mogło pomyśleć teraz o rewindykacji przynajmniej części swoich dawnych ziem zachodnich, utraconych w czasie chwilowej słabości, a przede wszystkim o podjęciu boju z Zakonem Niemieckim o P o m o r z e i Ż m u d ż, oraz o urzeczywistnieniu swego geopolitycznego programu państwa pomostowego między Bałtykiem a Morzem Czarnym. W wielkiej jednak wojnie z roku 1409—1411, pomimo świetnego zwycięstwa grunwaldzkiego, które silnie podcięło, choć nie złamało, potęgę Zakonu, zdołała jedynie Litwa osiągnąć korzyść terytorialną i odzyskać Żmudź, aczkolwiek bez ujścia Niemna i Kłajpedy a jedynie z wąskim skrawkiem morza pod Połagą, rozdzielającą bądź co bądź ziemie pruskie Zakonu od inflanckich. Nie rozszerzyły zresztą tego dostępu Litwy do morza późniejsze traktaty z Krzyżakami, kończące następne, pomysły dla Polski i Litwy, wojny w latach 1422 i 1435; jednakże traktaty te ustaliły ostatecznie i trwale wschodnie granice Prus od Litwy i południowe od Mazowsza. Dopiero powstanie stanów pruskich przeciwko Zakonowi (1454) i jako następstwo tego faktu długotrwała wojna, tzw. trzynastoletnia, zakończona pokojem toruńskim (1466) przyniosła Polsce Pomorze, czyli tzw. odtąd Prusy Królewskie wraz z wybrzeżem Bałtyku tudzież ujściem Wisły wraz z Gdańskiem. Zakon musiał odstąpić Polsce prócz Gdańska ziemię chełmińską i michałowską, szereg miast, jak stołeczny Malborg, Elbląg, Łębork i Byłów oraz biskupią Warmię. Z reszty ziem pruskich zobowiązał się mistrz Zakonu składać królowi polskiemu hołd lenny (Prusy Zakonne).

Granica południowa i zachodnia Korony nieznaczny tylko uległa w ciągu XV w. zmianom. Na południu otrzymuje Polska od Węgier miasta spiskie tytułem zastawu za pożyczoną Węgrom sumę (1412 r.). Trzon Spisza polskiego stanowiło

tw. starostwo spiskie czyli lubowelskie (część dawnego powiatu sądeckiego), wokoło którego w pięciu enklawach rozsiadło się wieńcem trzynaście miast spiskich. Ponieważ zastaw nie został przez Węgrów wykupiony, Spisz przetrwał przy Polsce prawie aż do rozbiorów.

Na pograniczu zachodnim najważniejszym dla Polski był problem rewindykacji Śląska; usiłowania jednak podejmowane w tym kierunku za Jagiellonów nie osiągnęły skutku poza pozyskaniem tylko pewnych skrawków Górnego Śląska. I tak w r. 1443 wykupił biskup krakowski z rąk książąt cieszyńskich małe księstwo siewierskie, położone w dorzeczu Przemszy, dopływu Wisły. Wróciły również do Polski księstwa oświęcimskie i zatorskie, leżące też w dorzeczu górnej Wisły, które jeszcze w końcu XII wieku odpadły od ziemi krakowskiej, jakkolwiek pozostały nadal w obrębie diecezji krakowskiej. Oświęcim wykupił król Kazimierz Jagiellończyk w roku 1457, a Zator — Jan Olbracht w roku 1494.

Na wschodnich natomiast krańcach Korony daje się po unii z Litwą zauważyć cały szereg doniosłych zmian terytorialnych. Księstwo płockie, którym Kazimierz Wielki władał tylko dożywotnio, wróciło po jego śmierci do związku z Mazowszem i pozostawało wraz z nim pod lenną zwierzchnością Polski. Gdy jednak w r. 1462 wygasła płocka linia Piastów mazowieckich, król Kazimierz Jagiellończyk oddał Płock książętom z linii warszawskiej, a resztę ziem z Płockiem związanych, mianowicie ziemie gostyńską i rawską (1462), a później i sochaczewską (1476) wcielił do Korony, tworząc z nich jedno województwo rawskie. Płock wszedł w skład Korony dopiero w r. 1495, zajęty zbrojnie przez króla Jana Olbrachta po śmierci ostatniego księcia, Janusza II, i utworzył nowe województwo — płockie. Książęta mazowieccy mieli dawny spór z Litwinami o Podlasie, skolonizowane w swej zachodniej

części elementem mazurskim, lecz zajęte jeszcze około r. 1320 przez Litwę. W roku 1391 król Jagiełło zwrócił Januszowi, księciu mazowieckiemu, Podlasie, ale już w pierwszej połowie XV wieku książęta mazowieccy byli zmuszeni oddać Litwinom w r. 1408 ziemię bielską, a w r. 1441 ziemię drohiczyską.

Dalej na pograniczu Korony i Litwy toczył się między zunio-
wanymi państwami długoletni spór o południo-
we ziemie ruskie. Z tych bezspornie koronną
była tylko Ruś Czerwieńska, do której zaliczano także od-
dzieloną od niej ziemię chełmską. Po krótkotrwałym okre-
sie rozluźnienia swych związków z Polską za rządów węgier-
skich, powróciła Ruś Czerwieńska w roku 1386 już na stałe
do Korony, wcielona do niej bezpośrednio, a obdarzona póź-
niej prawem polskim (1434), utworzyła województwo ruskie.
Inną część Rusi, ziemię bełską, oddał Jagiełło w roku 1388
w lenno Ziemowitowi, księciu mazowieckiemu, i w tym cha-
rakterze przetrwała ona aż do wygaśnięcia trzymającej to
lenno płockiej linii książąt mazowieckich w roku 1462, po
czym ta ziemia została wcielona do Korony jako wojewódz-
two bełskie.

Główną jednak kość niezgody między Polską a Litwą w XV
wieku stanowiły Wołyń i Podole. Witold po ugodzie
ostrowskiej (1398), zostawszy namiestnikiem na Litwie, usunął
z ziem Wołynia i Podola książąt dzielnicowych z rodu Giedy-
mi-
na (Korjatowiczów i Lubartowiczów), którzy byli z dawna len-
nikami Korony, i objął je w swój bezpośredni zarząd, wywoł-
jąc tym duże niezadowolenie ze strony polskiej, domagającej
się złączenia z Koroną przynajmniej zachodniego Podola, a na
Wołyniu ziemi łuckiej, silniej niż reszta tych dzielnic prze-
sianej elementem polskim, szczególnie ziemiańskim. Podczas
gdy wschodnie Podole (Bracławszczyzna) od razu wcielone
zostało do dzierżaw litewskich, to Podole zachodnie przecho-
dziło zrazu z rąk administracji koronnej do litewskiej, aż wre-

szcie po śmierci Witolda († 1430) ziemianie tej części Podola proklamowali przyłączenie do Korony, a rozciągnięcie prawa polskiego na zachodnie Podole w r. 1434 przyczyniło się waleśnie do zacieśnienia związku z Polską tej ziemi, która utworzyła odtąd w jej granicach województwo podolskie. Co do Wołynia, to Polacy domagali się po śmierci Witolda niejednokrotnie zwrotu ziemi łuckiej, lecz w unii grodzieńskiej, zawartej z Zygmuntem Kiejstutowiczem w r. 1434, przyznano mu Łuck, który po jego tragicznym zgonie opanował Świdrygiełło i trzymał się tam aż do swej śmierci w roku 1452. Wtedy Kazimierz Jagiellończyk załatwił ostatecznie spór o Wołyń, oddając go Litwie, podczas gdy Podole (zachodnie) zostało przy Koronie.

Przedłużeniem koronnych ziem ruskich oraz Podola u skłonu łuku Karpat ku Morzu Czarnemu i ujściu Dunaju była Mołdawia, leżąca w dorzeczu Seretu, Prutu i Dniestru. Rzeki te w górnych swych biegach, płynąc w granicach powyższych ziem ruskich, torowały naturalne drogi do tegoż morza. Opanowanie przeto Mołdawii, a tym samym wspomnianych dróg wodnych i lądowych, wiodących ich biegiem do Pontu, stało się pilnym postulatem ekspansji politycznej i gospodarczej Korony od czasu utraty dostępu do Morza Bałtyckiego. To dążenie Polski było wówczas tym bardziej wskazane, że takąż samą ekspansję w kierunku Morza Czarnego rozwijała równocześnie Litwa. Już Kazimierz Wielki po zajęciu ziem ruskich podjął próbę rozszerzenia ich granic na południe kosztem Mołdawii, lecz akcja ta nie miała powodzenia. Pewne trudności w usadowieniu się Polski w krajach naddunajskich sprawiało też współzawodnictwo ze strony Węgier, które również na tym terenie objawiały dążności ekspansywne. Jednym też z pierwszych kroków politycznych królowej Jadwigi jako córki Ludwika Węgierskiego po objęciu tronu w Polsce było zhołdowanie hospodara mołdawskiego (1387), a nawet chwi-

lowo wołoskiego czyli multańskiego. Rywalizacja z Węgry odbijała się jednak i później jeszcze niekorzystnie na trwałości polskiego zwierzchnictwa lennego nad Mołdawią. Pomimo to w pierwszej połowie XV w. udawało się Polsce utrzymać tę zwierzchność i zapewnić dostęp do dwóch głównych portów mołdawskich nad Morzem Czarnym, tj. Kilii i Białogrodu (Akerman), dzięki czemu nawiązane zostały ze strony polskiej ożywione stosunki handlowe z czarnomorskimi koloniami włoskimi, zwłaszcza z genueńską Kaffą na Krymie, która w pewnym okresie za Kazimierza Jagiellończyka poddała się nawet pod opiekę Polski. Od chwili też odzyskania ujścia Wisły i dostępu do Morza Bałtyckiego w pokoju toruńskim (1466) państwo jagiellońskie urzeczywistniło w całej pełni swój program polityczny, sięgając od morza do morza — niestety nie na długo. Nad brzegami bowiem Morza Czarnego zjawia się nowa wroga potęga w postaci państwa tureckiego, które zagroziło w pierwszym rzędzie Węgrom i Polsce, a klęska wspólnego ich króla Władysława III na polach Warny (1444) przesądziła o losie Mołdawii i czarnomorskich portów Polski i Litwy. Turcy bowiem, uzależniwszy od siebie Tatarów, paraliżowali za pomocą ustawicznych ich najazdów na południowe kresy tych państw (i tak tylko nominalnie im podległych) komunikację ich z wybrzeżem Pontu, a wreszcie sami zdobyli naprzód Kaffę (1475), wkrótce potem zajęli Kilię i Białogród (1485) oraz opanowali prawie cały pas północnego wybrzeża morskiego, odcinając tym sposobem państwo jagiellońskie od Morza Czarnego. Klęska Olbrachta w lasach bukowińskich (1497) położyła kres dalszej ekspansji polskiej w kierunku tego morza.

Równocześnie od wschodu zagroził poważnie Litwie szybki wzrost potęgi W. Ks. Moskiewskiego. W drugiej połowie XV wieku pod rządami Iwana III Wasylewicza, tytułującego się

„carem wsieja Rusi”, opanowała Moskwa sąsiednie państwa ruskie wraz z bogatym Wielkim Nowogrodem (1478) i zaczęła występować z żądaniami z wrotu ziem ruskich Litwy, jako coraz potężniejszy współzawodnik Polski i Litwy w zbieraniu tychże ziem i wyzwalamu ich spod jarzma tatarskiego. Moskwa czuła się uprawnioną do tej akcji bardziej niż obcolemienne a ponadto katolickie państwa, Polska i Litwa, z racji swej przynależności do wschodnio-słowiańskiej, ruskiej, a do tego schizmatycznej polaci Słowiańszczyzny. Zrazu trapiła Moskwa południowe rubieże Polski i Litwy przy pomocy Tatarów krymskich, usiłując równocześnie przeciągnąć na swą stronę hołdujących Litwie jej lenników, kniaziów wierchowskich, oraz niektórych kniaziów siewiersko-czernihowskich grawitujących ku Moskwie. W końcu car Iwan III wystąpił zaczepnie wobec Litwy i zajął zbrojnie pograniczną Wiaźmę. Pokojem zawartym w roku 1494 rzekł się Aleksander, wielki książę litewski, na rzecz Moskwy tak Wiaźmy, jak i odpadłej już dawniej faktycznie części księstw wierchowskich.

Rok ten 1494, oznaczający kres ekspansji państwa litewskiego na wschód, a zarazem najdalszy w tym kierunku zasięg granic państwa jagiellońskiego, przyjęto na naszej mapie „Królestwa Polskiego i Litwy za Jagiellonów” jako rok normalny. Przedstawiono więc na niej stan granic zewnętrznych i wewnętrznych obu zuniowanych państw w tymże roku. Budowa granicy południowej, zachodniej i północnej Korony jest już w tym czasie wykończona. Natomiast granica wschodnia Litwy uległa w najbliższych dziesiątkach lat dalszemu zwijaniu, co też zostało na mapie uwydatnione. Naprzód odpada północne Zadnieprze, tj. wschodnia część Smoleńszczyzny z Toropcem, Wielizem, Białą i Dorogobużem, dalej reszta księstw wierchowskich nad Ugrą, Masalsk, Karaczew oraz

cała niemal Siewierszczyzna z Czernihowem, Starodubem i Nowogrodem Siewierskim, Trubczewskiem, Brjańskiem, Pu-tywlem w latach 1500/1503. W końcu traci Litwa w roku 1522 resztę ziemi smoleńskiej wraz z jej naddnieprzańską stolicą, Smoleńskiem, nie obronioną mimo zwycięstwa kniazia Ostrogskiego pod Orszą (1514). Tylko dwie włości naddnieprzańskie, Lubecz i Homel powróciły potem do Litwy, Lubecz w r. 1508 i Homel w r. 1537.

Pod względem więc historycznej metody opracowania jest mapa niniejsza mapą rozwojową, opracowaną metodą progresywną. Przyjąwszy za punkt wyjścia stan polityczny Polski i Litwy z końca XV w., ściślej biorąc z r. 1494 (wskutek czego Płock przyłączony do Korony w r. 1495 jest na niej jeszcze w ramach lennego Mazowsza), przedstawia zarazem te zmiany terytorialne, jakie zaszły na terenie obu państw w jego sąsiedztwie w ciągu najbliższych dziesiątków lat. Z punktu widzenia dydaktycznego ma ta metoda progresywna wyższość nad metodą retrogresywną, przedstawiającą — porczynając od danego przekroju historycznego — granice dawniejsze i procesy wsteczne, która to metoda może mieć uzasadnienie i zastosowanie z dużym nawet pożytkiem w mapach ściśle naukowych, badawczych, ale nie w mapach szkolnych. Przy powszechnie przyjętym progresywnym ujmowaniu i przedstawianiu w nauce szkolnej rozwoju wszelkich zjawisk dziejowych mapa szkolna winna być również opracowana tą metodą, w przeciwnym bowiem razie utrudnia ona korzystającemu z niej orientację w stosunkach przestrzennych, przedstawiających te zmiany rozwojowe.

II. Mapa obejmuje przestrzeń dziejową dwóch sąsiednich państw, Polski i Litwy, związanych z sobą węzłem unii politycznej. Oprócz sieci hydrograficznej uwydatniono na niej schematycznie teren w dwóch poziomach: 200—500 metrów i ponad 500 m, co pozwoliło przedstawić zarówno

obszary wyżynne, jak i obszary górskie dla zrozumienia trwałości historycznej naturalnych granic, opartych o mocne i trudne do przekroczenia bariery Karpat i Sudetów. Kartografia nie rozwiązała dotąd zadowalniająco w tym zakresie problemu pogodzenia wymagań historyka i geografa. Dokonana tu próba dąży do uwydatnienia ścisłej zależności rozwoju terytorialnego od podłoża geograficznego, przy czym zdają sobie sprawę, że to rozwiązanie nie jest w tym wypadku najlepszym, lecz w danych warunkach kartograficznych najmożliwszym sposobem zaznaczenia wyżynnego i górzystego terenu, w każdym razie korzystniejszym niż zupełne pominięcie tego elementu.

Mapa jagiellońska jest przede wszystkim mapą polityczną: przedstawia Polskę i Litwę w momencie najdalszego zasięgu granic na wschodzie i południu, w momencie, w którym poczyną się ich powrotna regresja (zob. wyżej). Ale mapa historyczna nie może poprzestać na uwzględnieniu jedynie rozwoju granic politycznych państwa — musi ona w pewnej mierze zwracać także uwagę na momenty ustrojowo-terytorialne, gospodarcze, osadnicze i etnograficzne, przedstawione za pomocą kombinacji odpowiednich barw, napisów i innych środków graficznych.

Momenty ustrojowe. Oba państwa zuniowane, Polskę i Litwę, pokryto na całej powierzchni barwami: Koronę barwą czerwoną, Litwę — niebieską, w przeciwieństwie do innych państw, mających tylko barwne obwódki (jak np. Moskwa — zieloną). Ponadto państwa udzielne rozgraniczono linią złożoną z kreski — kropki — kreski, a terytoria Polski i Litwy uzyskały jeszcze odpowiednie barwne obwódki. Barwa czerwona w Koronie występuje w dwóch odcieniach: ciemniejszym i jaśniejszym. Tym ostatnim kolorem (różowym) pokryto terytoria, które niedawno przyłączone do Polski, zachowały aż do unii lubelskiej (1569) swój dawny ustrój autonomiczny; na-

zywamy je ziemiami na prawie niepełnym. Należą tu przede wszystkim prowincje dawne krzyżackie, pozyskane przez Polskę w pokoju toruńskim, dalej przyłączone do Korony ziemie śląskie: siewierska, oświęcimska i zatorska, wreszcie miasta spiskie, które rządziły się także własnym prawem.

Na Litwie barwa niebieska występuje również w dwóch tonach. Ton ciemniejszy odpowiada ziemiom Litwy ściślejszej, na którą składa się stare etnograficzne terytorium litewskie i żmudzkie, tudzież te ziemie etnograficzne ruskie, które podbite jeszcze w XIII i XIV w. przez Mendoga i Giedymina już wcześniej złąły się z Litwą właściwą, tworząc państwo litewskie w ściślejszym tego słowa znaczeniu, które miało swoje odrębne przywileje ziemskie i rozwijało się pod względem ustroju społecznego i państwowego innymi torami, aniżeli te terytoria, które wprawdzie pozostawały także pod władzą wielkiego księcia, ale nie zaliczały się do Litwy ściślejszej. Należało tu także Podlasie z czasów jeszcze Giedyminowiczów.

Ziemie ruskie, które do Litwy ściślejszej nie weszły (Połock, Witebsk, Smoleńsk, Kijów, Wołyń, wschodnie Podole i księstwa siewiersko-czernihowskie) nazywamy dzielnicami lub (za literaturą rosyjską) aneksami, jakkolwiek połączyły się one przeważnie nie drogą podboju, ale poddały się dobrowolnie wielkiemu księciu Litwy. Utrzymywały one swą odrębność, miały zrazu swych dawnych kniaziów litewskich lub ruskich bądź osadzonych przez wielkiego księcia kniaziów z rodu Giedymina i strzegły pilnie swych przywilejów dzielnicowych, wystawianych dla poszczególnych dzielnic nie wchodzących w skład Litwy ściślejszej.

Lenna Polski i Litwy oznaczono na mapie pasami czerwonymi dla Korony, niebieskimi dla Wielkiego Księstwa. Lenno mazowieckie, obejmujące wówczas (1494) Mazowsze prawobrzeżne i kawałek lewobrzeżnego (Warszawa, Czersk), jako że to ziemie rdzennie polskie, ma owe pasy na tle białym;

dwa lenna obce, tj. krzyżackie i mołdawskie pokryte są pasami czerwonymi i żółtymi. Na samym wschodzie posiadała Litwa szereg drobnych księstw lennych, tzw. księstwa wierchowskie, których kniaziowie hołdowali wielkiemu księciu, póki ich nie zajęła Moskwa (1494, 1503). Południowo-wschodnie rubieże Litwy, przedstawiające pustynny step, zwany Dzikimi Polami, były jeszcze w tym czasie nominalnie tylko pod zwierzchnictwem Litwy, co uwydatniono za pomocą rozsianych na tym obszarze barwnych kółeczek.

W obrębie terytoriów państwowych Korony i Litwy uwi-doczniono podział na mniejsze jednostki administracyjne, mianowicie linią kropkowaną rozgraniczono w Koronie poszczególne województwa (względnie ziemie), na Litwie poszczególne ziemie i księstwa (tylko dwa województwa wzorem polskim zaprowadzono na Litwie w r. 1413: wileńskie i trockie, jedno w r. 1471: województwo kijowskie, reszta powstała dopiero w XVI wieku, przeważnie po unii lubelskiej).

Jeśli chodzi o m o m e n t g o s p o d a r c z y, to położono na mapie nacisk na sieć dróg komunikacyjnych i handlowych, łączących ziemie polskie z sąsiednimi krajami, przy czym oczywiście ograniczono się tylko do dróg najważniejszych, najczęściej uczęszczanych.

Mapa nie daje pełnego obrazu osadniczego, ograniczając się jedynie do głównych miast, mających znaczenie w administracji kraju jako miasta wojewódzkie, stolice ziem, grody kasztelańskie i miejscowości, które odegrały jakąkolwiek rolę w historii i jako takie zasłużyły na pamięć dziejową i wzmiankę w podręczniku czy wykładzie. Wyróżniono większym kółkiem stolice województw, ziem i księstw.

Większe etnograficzne lub geograficzne jednostki terytorialne podano odrębnym dużym pismem (wersalikowym), jak Litwa, Żmudź, Wołyń, Ruś Czerwona itp. Nie zawsze były to nazwy zarazem urzędowe, o cha-

rakterze administracyjnym, ale były one w użyciu powszechnym jako nazwy pewnych krain czy szczepów.

DOSTRZEŻONE OMYŁKI DRUKU NA MAPIE:

W legendzie mapy:

Kolumna druga, zamiast: Obszary nominalnie zależnie — ma być: **zależne**.

Kolumna trzecia po słowach: Stolice województw, dodać: **ziem i księstw**.

Na samej mapie:

Przy Michałowie nad Drwęcą brakuje kółka.

Przy nazwie BRANDEN—BURGIA brakuje w środku rozdzielnika.

Ostatnia miejscowość w górnym prawym rogu mapy, zamiast Uglicze — ma być: **Uglicze**.

Na obszarze Litwy właściwej opuszczono nazwy: województwo wileńskie i województwo trockie.

WALERIA FARBOWSKA

WSKAZÓWKI DYDAKTYCZNE STOSOWANIA MAPY NA POZIOMIE NIŻSZYM I ŚREDNIM *)

Mapa prof. Semkowicza przedstawia niezmiernie ważny odcinek w dziejach Polski. Bogata treść obejmuje zakres znacznie przekraczający program szkoły podstawowej, a jednak dzięki pomysłowej konstrukcji będzie wielką pomocą dla nauczyciela historii już na poziomie **niższym** (wiek 10—11 lat), kiedy nauka historii ma charakter kursu propedeutycznego.

Na ten stopień program przeznacza podstawowe momenty z dziejów ojczystych w formie obrazów przekrojowych, wiążąc je z osobami, wydarzeniami i miejscem.

Zakres wskazany programem, nadający się do umiejscowienia na mapie prof. Semkowicza, obejmuje ściśle biorąc następujące tematy:

I. O d z y s k a n i e u j ś c i a W i s ł y. Zwycięstwo Kazimierza Jagiellończyka nad Zakonem. Postawa miast pruskich. Powrót Pomorza do Polski. — Zhołdowanie Krzyżaków w 1466 roku.

II. G a l a r a m i i t r a t w ą d o G d a ń s k a, „w r ó t K o r o n y P o l s k i e j”. Flis i flisacy. Położenie i wygląd Gdańska. Port i flota. Związek gospodarczy z Polską źródłem potęgi Gdańska.

III. W t u m i e w i e d e ń s k i m i n a R y n k u k r a k o w s k i m. Polityka dynastyczna Jagiellonów. Pakty

*) Przez poziom niższy należy rozumieć według programu z roku 1947 klasę czwartą, a przez poziom średni klasę siódmą szkoły podstawowej.

z Habsburgami i ustępstwa na rzecz Hohenzollernów. Zjazd wiedeński. Hołd pruski 1525 roku.

Metoda pracy przy zastosowaniu mapy na poziomie niższym odbiegnie od gruntownej interpretacji jej treści zważywszy, że w realizacji programu geografii rozpoczyna się wtedy pierwsze poglądowe zapoznanie z fizyczną mapą Polski. Wielka wartość i użyteczność mapy prof. Semkowicza polega tu na rozległej skali barw, z szerokim uwzględnieniem odcieni, kontrastów, pomysłowych zestawień. Ma tę wyższość nad fizyczną mapą Polski używaną przy nauce historii, że potraktowana jako barwny obraz, w sposób bardzo prosty przykuje uwagę dzieci, wzbudzi zainteresowanie, ułatwi orientację i nauczy fakty historyczne wiązać z ziemią. W tym celu należy obie mapy, fizyczną i historyczną, dokładnie porównać, wyjaśniając znaczenie sieci rzecznej oraz terenu.

Mapę pokażemy dzieciom przy opracowaniu unii polsko-litewskiej. Temat osnuty około postaci Jadwigi i Jagiełły. — Wskazując granice Polski, spuścizny Piastów (ciepły, różowy kolor) i dziedzictwa Władysława Jagiełły, ziemie Litwy właściwej i ruskie (poprzez cieniowanie kolorów od ciemnoniebieskiego do kropek ziem nominalnie należących), podkreśli nauczyciel wysiłek potrzebny do władania tymi ziemiami i strzeżenia ich granic.

Pytania przykładowe:

Jakie krainy połączyły się przez małżeństwo Jadwigi, królowej Polski, z wielkim księciem litewskim?

Na którym obszarze jest dużo miast? Gdzie znacznie mniej i bardzo mało? O czym to świadczy?

Po tym wstępie przechodzimy do właściwego zasięgu mapy, zwracając uwagę na Morze Bałtyckie i ziemie przybrzeżne, zaznaczone kolorem jaśniejszym.

oraz obszary pocięte w różowe i żółte pasy. Napis na mapie: Prusy Królewskie i Prusy Zakonne utoruje drogę do barwnego opowiadania o ucisku Krzyżaków i powstaniu miast pruskich, Gdańska, Elbląga, Torunia, o poselstwie do króla polskiego, Kazimierza Jagiellończyka, z prośbą o opiekę i pomoc przeciw Krzyżakom. Wyprawa wojenna, klęska Zakonu i pokój toruński 1466 r. przywracają Polsce Pomorze, zagrabione Władysławowi Łokietkowi. Prusy Królewskie (tak nazywane po przyłączeniu do Polski) obejmują Pomorze z Gdańskiem i Malborkiem, ziemię chełmińską i Warmię. Prusy Zakonne pozostawiono Krzyżakom, a wielki mistrz zobowiązał się składać hołd królowi polskiemu, jako swemu zwierzchnikowi.

Pytania przykładowe:

Dlaczego miasta pruskie zbuntowały się przeciw Krzyżakom? (Wskaż najważniejsze z nich). Do kogo zwróciły się z prośbą o opiekę i pomoc? Jak długo Polska walczyła w obronie Pomorza? Jak zakończyła się wojna z Krzyżakami? (Wskaż ziemie i miasta, które odzyskała Polska. Wskaż obszar pozostawiony Zakonowi). Do czego zobowiązali się Krzyżacy? Kiedy Polska odzyskała Pomorze zagrabione Łokietkowi przez Krzyżaków?

Na tle omówionych tematów przy pomocy mapy łatwo zrozumieją dzieci korzyści wynikłe z odforsowania dolnej Wisły. Bieg Wisły wiąże urodzajne ziemie Polski, bogate w drzewo, sól, pszenicę, z morzem przez „wrota Korony Polskiej”, Gdańsk. Przynależności do Polski zawdzięcza Gdańsk swoje bogactwa zdobyte na handlu zbożem i drzewem polskim z krajami, którym tego brakowało. W Gdańsku spotykają się obcy kupcy z dalekich krain i przewożą towary, które za pośrednictwem gdańszczan rozchodzą się po Polsce (sukna, wino, korzenie). Związek gospodarczy Gdańska z Polską jest podstawą jego potęgi i źródłem bogactw.

Pytania przykładowe:

Wskaż bieg Wisły! Skąd wypływa? Dokąd uchodzi? Jakie miasta leżą w dorzeczu i przy ujściu Wisły do morza? Kiedy Gdańsk połączył się z Polską? Dlaczego Gdańsk nazwano „wrotami Polski“? Co zawdzięcza Gdańsk przyłączeniu do Polski?

Zagadnienie polityki dynastycznej Jagiellonów obejmuje dwa obrazy:

I. Układy między Habsburgami i Jagiellonami, połączone z uroczystością zaślubin w tumie wiedeńskim, posłużą do podkreślenia, że państwo czeskie, zaznaczone na mapie kolorem białym (obojętnym), zamyka w swych granicach dzielnicę piastowską, Śląsk, a zatem Polska nic nie zyskała na tych układach, skoro Śląsk pozostał przy Czechach.

Pytania przykładowe:

Jakie uroczystości odbyły się we Wiedniu? W jakim celu rodziny Habsburgów i Jagiellonów zawarły przyjaźń i spokrewniły się? Czy Polska zyskała co w tym układzie?

II. Hołd pruski 1525 r. w Krakowie. Żywe opowiadanie oparte na obrazie Matejki podkreśli porzucenie wyznania katolickiego przez Zakon i wielkiego mistrza, zamianę Prus Zakonnych na księstwo świeckie, dziedziczne w rodzinie Hohenzollernów, którzy byli władcami Brandenburgii.

Pytania przykładowe:

Do czego zobowiązali się Krzyżacy w II pokoju toruńskim (1466)? Czy dotrzyмали zobowiązania? Ile lat minęło od II pokoju w Toruniu do hołdu pruskiego? Z jakiej rodziny pochodził Albrecht, książę pruski? Wskaż na mapie Brandenburgię Hohenzollernów i jej granice. Jakie niebezpieczeństwo groziło Polsce od strony tych Niemców?

Parę ogólnie ujętych uwag, jak rozumiem wykorzystanie

mapy na poziomie niższym, nie wyczerpuje szeregu indywidualnych pomysłów. Mapa stosowana należycie i z umiarem doprowadzi do wymaganej w wynikach nauczania *umiejętności posługiwania się mapą historyczną*, ożywi i ułatwi pracę.

Na poziomie **średnim** program (z r. 1947 dla kl. VII) wprowadza dzieje Polski na tle historii powszechnej. Materiał naukowy opiera się w dalszym ciągu na obrazach przekrojowych. Najważniejsze fakty z dziejów ojczystych występują tu w postaci zagadnień poznanych w kursie propedeutycznym, odpowiednio sformowane, rozszerzone i ujęte systematycznie.

Tematy zobrazowane na mapie, a odpowiadające programowi: Dział III. Rozdział 3. Przesunięcie państwa polskiego ku wschodowi. Unia Polski z państwem litewsko-ruskim. Ekspansja Polski na wschód. Upadek państwa krzyżackiego. Oparcie Polski o Bałtyk i dążenie do pobrażę Morza Czarnego.

Dział IV. Rozdział 2. Nowy układ sił w Europie środkowo-wschodniej. Walka o Bałtyk. W temacie zasadniczym obejmuje zagadnienia: wzrost potęgi moskiewskiej, kierunek ekspansji ku Bałtykowi i rywalizacja z państwem polsko-litewskim o ziemie ruskie.

Okres ten, w dziejach Polski nadzwyczaj ważny zarówno ze względu na stosunki gospodarczo-społeczne, jak też związane z nimi polityczne, wymaga podkreślenia skutków zeteknięcia się Polski: 1) ze wzrastającym w potęgę państwem moskiewskim, 2) z Tatarami, zawziętym wrogiem łączącym się zawsze z przeciwnikiem Polski celem uprawiania bezkarnych napadów rabunkowych, wreszcie 3) z Turcją, „grozą Europy”. Te wszystkie kwestie mapa prof. Semkowicza uprzystępnia uczniom dając pełne zrozumienie współzależności dziejów ojczystych od układu stosunków w Europie południowo-wschodniej, wykaże dominujące stanowisko Polski w Europie wschodniej

w tym czasie, które w zasadzie nie zagwarantowało jej trwałej potęgi.

Niezależnie od metody mapa ma ważne zastosowanie wykazując zasięg ziem rdzennie polskich, litewskich i ruskich, wreszcie „nominalnie przynależnych”, a faktycznie będących zarzewem wiecznych zatargów, wymagających wysiłku w utrzymaniu ich okresowej lub teoretycznej zależności. Od wysunięcia tematu, zagadnienia, przechodzimy do mapy, opierając się na znanych faktach historycznych, rozszerzamy wiadomości z dziejów ojczystych na podstawie podręcznika, źródeł historycznych, opowiadania. Metodą dyskusyjno-badawczą, sięgając do legendy na mapie, wykażemy rezultaty trzynastoletniego zmagania się Polaków z Krzyżakami, by bronić oderwanych od Królestwa Polskiego „ziem pruskich, wiernych poddanych i hołdowników”, garnących się pod opiekę Polski. Malbork, Chojnice, Puck — to etapy potężnych uderzeń, które łamą siłę i opór Zakonu. Toruń, miejsce zawarcia pokoju, i fakt powrotu ziem oderwanych Łokietkowi przez Krzyżaków — Prus Królewskich z Malborkiem, Gdańskiem, Warmią i ziemią chełmińską. Prusy Zakonne, jak wskazuje mapa, w charakterze lenna pozostawione Krzyżakom, od roku 1525, od hołdu pruskiego „Książęce”, — księstwo świeckie Hohenzollernów, to zarodek zaborczości niemieckiej na nasze ziemie, przyczyna rozbiorów, wojen światowych, sroga zemsta dziejowa na pozostawienie przez Kazimierza Jagiellończyka na tej ziemi pokonanego Zakonu i za ustępstwa Zygmunta Starego.

Pytania przykładowe:

W jakich okolicznościach nastąpiło połączenie Królestwa Polskiego z W. Księstwem Litewskim? Dlaczego Polacy dążyli do unii z Litwą? (Połączenie sił przed wspólnym wrogiem, nawrócenie Litwy, możliwość skolonizowania pustych obszarów i rozszerzenie wpływów na wschód). Jakie ziemie polskie pozostały

poza zachodnią granicą Polski? Jaką rolę odegrały w historii Polski miasta Wrocław, Głogów, Legnica? Jakie znaczenie miała ziemia lubuska? Co wpłynęło na odepchnięcie Polski od granic piastowskich ku wschodowi?

Przy bliższym rozpatrywaniu wschodnich granic spotykamy się z państwem moskiewskim, uniezależnionym od zwierzchnictwa tatarskiego. Dokładnie zilustrowany zasięg ekspansji Moskwy na zachód wykazuje „granice ziem utraconych przez Litwę” w okresie 28 lat i równocześnie daje pogląd na szybki wzrost potęgi państwa moskiewskiego, który staje się źródłem wojen o Bałtyk i rywalizacji o ziemie ruskie, należne władcy „wszech Rusi”.

Pytania przykładowe: }

Z kim sąsiadowały Polska i Litwa od wschodu (odczytanie z mapy)? Jakie państwo sąsiadowało z Polską i Litwą? Kiedy państwo moskiewskie wyzwoliło się spod jarzma tatarskiego? W jakim kierunku przesuwają się granice państwa moskiewskiego? W jakim okresie czasu to następuje? Dokąd dążą władcy moskiewscy?

Dążenie Polski do p o b r z e ż y Morza Czarnego, jak wskazuje mapa, napotyka na swej drodze wielkie trudności. Morze Czarne, niezmiernie ważne dla Polski ze względu na handel ze wschodem, podstawa bogactwa miast leżących na szlaku handlowym Lwów—Kraków, staje się przyczyną długoletnich walk. Gospodarstwo mołdawskie, zhołdowane Polsce, dotrzymujące zobowiązań lennika tylko z konieczności i w obliczu niebezpieczeństwa, sąsiaduje z hordami tatarskimi, których siedziby w granicach gospodarstwa i ziem nominalnie zależnych łączą się z chanatem krymskim. Tatarzy są wrogią potęgą, groźniejszą z chwilą usadowienia się Turków nad Morzem Czarnym i poddania się hord pod ich zwierzchnictwo.

Porty Kilia i Białogród stanowią oparcie dla ożywionych stosunków handlowych Polski, a z chwilą ich utraty Polska, odcięta od Morza Czarnego, popada w zatarg z Turcją. Nazwa „przedmurze chrześcijaństwa“, zdobyta drogą wielkich ofiar, nie przynosi Polsce żadnych realnych korzyści, jeno straty i wyczerpanie sił.

Pytania przykładowe:

Dlaczego Polska dążyła do pobrzeży Morza Czarnego? Wskaż szlaki handlowe prowadzące od Morza Czarnego poprzez Polskę do Bałtyku. Jakie znaczenie miały porty: Kilia i Białogród? Na jakie trudności napotykała Polska w swoich dążeniach? Kiedy zawisła groza turecka nad Polską?

Poza zagadnieniami objętymi programem należy przewidzieć możliwość zainteresowania się uczniów tematami nie poruszanymi w materiale nauczania, a uwzględnionymi na mapie, a mianowicie:

lenne Ziemie Mazowsza,
ziemie wcielone na prawie niepełnym (Prusy Królewskie, księstwa śląskie),
miasta spiskie (poza granicami Polski, ale przynależne do Polski).

W tym wypadku nauczyciel da krótką odpowiedź lub wykorzysta zainteresowanie młodzieży, zachęcając podanymi wskazówkami do pracy indywidualnej lub zespołowej.

Mapa prof. Semkowicza przy bliższym rozpatrzeniu ma rozległe zastosowanie już w szkole podstawowej. Należycie i z umiarem wykorzystana utoruje drogę do osiągnięcia wyników wymaganych programem nauczania:

- 1) posługiwania się mapą historyczną rozwojową;
- 2) utwierdzenia i rozszerzenia wiedzy o dziejach ojczystych;
- 3) wdrożenia do szeregowania faktów historycznych w następstwie czasowym.

MARIA PAWLICOWA

WSKAZÓWKI DYDAKTYCZNE STOSOWANIA MAPY NA POZIOMIE WYŻSZYM *)

Mapa prof. Wł. Semkowicza „Królestwo Polskie i W. Księstwo Litewskie za Jagiellonów na przełomie XV i XVI wieku” może służyć jako pomoc naukowa przy nauczaniu dziejów Polski od początku XV wieku do pierwszej połowy XVI wieku włącznie; przez cały czas omawiania tego okresu powinna znajdować się w klasie, by uczeń mógł się z nią dokładnie zapoznać i, co najważniejsze, pod kierownictwem nauczyciela nauczył się nią samodzielnie posługiwać. Zanim przejdzie się do korzystania z mapy, należałoby porównać ją z mapą geograficzną, następnie odczytać legendę, objaśnić rozgraniczenia obszarów Korony i Litwy, odcienie barw prowincyj, lenn polskich i litewskich, wewnętrzny podział na księstwa, województwa, ziemie, stolice województw, kraje sąsiadujące z Polską i Litwą (patrz wyżej, str. 12 i 13). Lekcja taka daje duże pole do samodzielnej pracy ucznia.

Przed Polską w tym czasie wysunęły się następujące najważniejsze zagadnienia polityczne: I. Unia Polski z Litwą i stosunki polsko-litewskie z Moskwą. II. Walka o Bałtyk, a w związku z tym sprawa krzyżacka. III. Rywalizacja z Habsburgami o Czechy i Węgry. IV. Obrona granic południowo-

*) Przez poziom wyższy należy rozumieć według programu z roku 1947 klasy licealne.

wschodnich przed najazdami tatarskimi, mołdawskimi, względnie Turcją.

Niniejsze wskazówki dydaktyczne nie obejmują zagadnień jako całości, mają jedynie na celu przykładowe zwrócenie uwagi na momenty związane z mapą; na jej tle występuje jasno nasze położenie geograficzne, a w związku z tym sytuacja polityczna, widmo połączenia naszych przeciwników, sąsiadów, nie wyłączając i Turcji, w koalicję antypolską, odosobnienie polityczne Polski, która nie posiadała (chyba prócz Węgier) stałych sprzymierzeńców, trudności wynikające stąd w polityce wewnętrznej, skrzepowanie planów królewskich.

I. UNIA POLSKI Z LITWĄ I STOSUNKI Z MOSKWĄ

W porównaniu z Polską piastowską, Polska w unii z Litwą i Rusią stała się potęgą terytorialną. Unia ta rozpostarła przed Polską szerokie widnokręgi, zmusiła ją do wystąpienia z piastowskich granic na rozległe obszary wschodniej Europy, przesunęła jej granice daleko na wschód. Równocześnie wysuwając przed Polską olbrzymie zadania, które nawet przy natężeniu wszystkich sił w praktyce okazują się nieosiągalne, zmusiła ją do zaniechania myśli o odzyskaniu prastarych ziem na zachodzie. Polityka nasza na wschodzie zależała głównie od wewnętrznej spójności ludów, objętych tymi granicami. Nie pomagały jednak powtarzane unie (Krewa, Wilno, Horodło, Mielnik), Polska z Litwą była związana luźnym przymierzem, wzmocnionym przez unię personalną. Separatyzm litewski (wiek XV), początkowo silny, zajmuje odporne stanowisko wobec polskiego kapłana, rycerza czy rękodzielnika. Kolonizacja nie mogła zaludnić Litwy. Z mapy widać, że Litwa i Ruś są znacznie słabiej zaludnione niż Polska. Na południe od błot pińskich coraz większe na mapie pustki, aż wreszcie w okolicy Czerkas zostają same tylko nazwy rzek, stanowiących dopły-

wy Dniepru i Bohu. Osady są coraz rzadsze. Osłabiają też połączenie Polski z Litwą separatystyczne dążenia książąt dzielnicowych. Żywioł ruski zajmuje (wiek XV) trzy czwarte ówczesnej Litwy. Ziemię ruskie tylko w części są wcielone do województwa wileńskiego i trockiego (XV wiek). Autonomię dzielnicową zachowują ziemie: połocka, witebska, smoleńska, wołyńska, żmudzka. Kazimierz Jagiellończyk, jak niegdyś Witold, podkopyuje władzę książąt. Księstwo kijowskie w 1471 roku zamienił na województwo, księstwa mścisławskie, pińskie, czernihowskie obstawił po granicach swymi namiestnikami. Nad granicą moskiewską, nad Ugrą i Oką siedzieli drobni, tzw. służebni kniaziowie, prawie tylko kontraktem związani z Litwą, i mogli w każdej chwili wypowiedzieć jej posłuszeństwo. Łączą się też oni z Moskwą (patrz wyżej str. 9 i 10).

Za Zygmunta I na Litwie stopniowo uzupełniano podział terytorialny na województwa, coraz bardziej zatracał się podział na Litwę ściślejszą i jej dzielnice, czy ziemie ruskie. Polesie skupia się w ręku Bony. Księstwo mścisławskie w 1527 r. dostaje królewicz (Zygmunt August). Wpływy kulturalne przenikają na Litwę przez Podlasie, pograniczną ziemię kolonizowaną przez Mazowszan.

Pytania przykładowe:

1. *Jaki obszar zajmowała Polska Kazimierzowska, jaki zaś w okresie Jagiellonów? (Porównać). Jakie zadania wysunęły się przed Polską w związku ze zmianą granicy?*
2. *Jakie pobudki polityczne skłoniły Polskę i Litwę do połączenia się w trwałą związek?*
3. *Jakie były różnice między Polską a Litwą i jak one odbijały się na wewnętrznych stosunkach obu państw?*
4. *Jakie zmiany nastąpiły na granicy wschodniej w związku z szybkim wzrostem potęgi W. Księstwa Moskiewskiego?*

II. WALKA O BAŁTYK I SPRAWA KRZYŻACKA

Można zacząć od pytań, jaki obszar po II wojnie światowej obejmuje nasze Pomorze, jak ono przekształca charakter państwa polskiego, jak wpływa na ustrój społeczno-gospodarczy i na psychikę narodu polskiego, a następnie przejść do układu stosunków terytorialnych na Pomorzu w XV w. od Odry do Dźwiny. Podkreślić należy obojętność i bierność szlachty w sprawach morskich, natomiast czynną politykę Jagiellonów, niewolną jednak od wielkich błędów, oprzec też na przykładach. Krzyżacy kupili od Zygmunta Luksemburskiego jako margrabiego brandenburskiego Nową Marchię, a stąd wynikł spór o Drezdenko, ważny punkt strategiczny, z którego panowie raz składali hołd lenny margrabiemu, to znów Koronie. Wykupno ziemi dobrzyńskiej przez Koronę z niemalym obciążeniem wszystkich województw miało zapewnić pokój. Rola Żmudzi. Władysław Jagiełło odpłaca się Krzyżakom popieraniem inflanckiego episkopatu, którego stała waśń z Krzyżakami była przeszkodą dla Krzyżaków w ich zabiegach o owładnięcie Bałtykiem. Jagiełło i Krzyżacy współzawodniczyli o pozyskanie książąt Pomorza zachodniego, wahających się między przymierzem z Polską a z Krzyżakami. Przymierze takie pożądane było dla każdej ze stron ze względu na geograficzne położenie tych księstw. Za Kazimierza Jagiellończyka zaznacza się podział Prus na zachodnie i wschodnie, tak fatalny w przyszłości dla Polski. Pierwszy okres wojny trzynastoletniej to utrata wschodnich Prus, drugi zaś to zajęcie Prus zachodnich. Pozostawienie Krzyżakom w pokoju toruńskim Prus wschodnich utworzyło klin fatalny na całą przyszłość, a pozostawienie Pomeranii, oddzielającej Warmię od ziemi chełmińskiej, utworzyło klin szkodliwy w najbliższych czasach (patrz wyżej, str. 3—5). Za Zygmunta I sprawa krzyżacka łączy się ze sprawą Habsburgów i Moskwy. Wielki mistrz Albrecht chciał zorganizować koalicję antypolską (Moskwa, Dania, Inflanty, Rze-

sza), a celem jej było nie tylko zerwanie zależności od Korony, lecz nawet odzyskanie Prus Królewskich. Stanowisko jednak Gdańska i Prus Królewskich odejmowało wojnie z 1519 r. czysto narodowościowy charakter. Wskazać na mapie szkodliwe skutki sekularyzacji Prus wschodnich. (Księstwo świeckie z dziedziczną dynastią Hohenzollernów).

Pytania przykładowe:

1. *Jakie znaczenie miało zwycięstwo grunwaldzkie i jak należało to zwycięstwo wyzyskać?*
2. *Jakie było możliwe i korzystne dla Polski rozwiązanie sprawy krzyżackiej?*
3. *Jak wyglądał nasz dostęp do Morza Bałtyckiego w XV w.?*

III. RYWALIZACJA Z HABSBURGAMI O CZECHY I WĘGRY

Polityka Jagiellonów ma również kierunek zachodni, nakreślony zresztą od Jagiełły, o charakterze wybitnie dynastycznym. Kazimierz Jagiellończyk, ożeniwszy się z Elżbietą Habsburżanką, siostrą Władysława Pogrobowca, który panował w Czechach i na Węgrzech, przejął pretensje żony po bracie i dochodził praw swych synów do Czech i Węgier, gdzie wybrano królów narodowych. Wynikły z tego wojny, w rezultacie których Kazimierz wywalczył Czechy i Węgry dla syna, ale zużył na to ogromne siły ówczesnej Polski, wywołał niechęć w społeczeństwie, nie doprowadził do ostatecznego złamania Krzyżaków, stracił sposobność odzyskania Śląska (patrz wyżej, str. 6). Na tle pretensji wysuwanych przez cesarza Maksymiliana do Węgier za Zygmunta I, który dążył do zapewnienia sobie korony węgierskiej, wyłonił się projekt koalicji antypolskiej. (Wskazać jej niebezpieczeństwo na mapie). Dopiero zwycięstwo pod Orszą (1514) było nie tylko sukcesem militarnym, ale i dyplomatycznym, bo pogrzebało plan ataku

ogólnego na Polskę. Ogromny spadek po dynastii Jagiellonów w Czechach i na Węgrzech przeszedł w ręce Habsburgów. Wpłynęła na to ogólna sytuacja polityczna Polski.

P y t a n i a p r z y k ł a d o w e :

1. *Jak przedstawiał się za Jagiellonów nasz stosunek do Czech i Węgier? (Różnice).*
2. *Jak powstała myśl unii z Czechami?*
3. *Co rozumiemy przez politykę dynastyczną? (Wyjaśnić na przykładach).*
4. *Jak obecnie układają się nasze stosunki z Czechami?*
5. *Jaka jest myśl przewodnia przyjaźni polsko-czeskiej, kierująca zarówno Polską, jak i Czechami?*
6. *Jak wyglądały nasze granice z Czechami i Węgrami na przełomie XV i XVI wieku, a jak przebiegają obecnie?*

IV. OBRONA GRANIC POŁUDNIOWO-WSCHODNICH PRZED NAJAZDAMI Tatarskimi, Mołdawskimi, Względnie Turcja

Od południowego wschodu państwo polsko-litewskie nie miało stałej wyraźnej granicy. Stykało się z Mołdawią i Wołoszczyzną, chwiejącą się w stosunkach zależności między trzema sąsiadami, a ulegającą zwłaszcza wpływowi sąsiadującego na długiej linii stepowej chanatu krymskiego, utrzymującego się z napadów na państwo jagiellońskie i moskiewskie. Ziemie kresowe trzymał ten, kto był mocniejszy, dlatego ziemie te są zaznaczone na mapie jako nominalnie należące do Polski. Napady tatarskie na Kijów, Wołyń, Podole, Ruś Czerwoną, wołoskie na sporne Pokucie, uniemożliwiały na całym tym obszarze normalne warunki życia. Przez nieustanne „coroczne” boje tatarsko-tureckie zasłaniała Polska resztę Europy. Podnosiła to wobec książąt śląskich, Niemiec, Wenecji, Rzymu i Anglii. Celem obrony zarówno Polska, jak Litwa budowały zamki na głów-

nych szlakach tatarskich, — Krzemieniec, Bar, Chmielnik, Bucacz, — organizowały zaciężne chorągwie, pełniące straż na granicach.

Pytania przykładowe:

1. Jak odbijały się stosunki panujące na granicach południowo-wschodnich na ogólnej sytuacji państwa polskiego: a) wewnętrznej, b) zagranicznej?
2. Jaka polityka w stosunku do sąsiadów południowych była wskazana?
3. Jakie części Polski były najbardziej narażone na napady tatarskie, wołoskie?

V. DROGI HANDLOWE POLSKI I LITWY

Przy omawianiu spraw gospodarczych tego okresu należałoby na mapie wskazać główne szlaki handlowe XV i XVI wieku.

Przez zhołdowanie Mołdawii i Wołoszczyzny (1387) zwierzchnictwo polskiej Korony dotarło nominalnie biegiem Dniestru do wybrzeży Morza Czarnego. Dla polskiego kupiectwa, dla miast Czerwonej Rusi otwarły się szlaki handlowe ku czarnomorskim koloniom genueńskim, dzierżącym ujścia wielkiej arterii azjatyckiego handlu, którą do Europy płynęła produkcja Wschodu, toteż bardzo ważna dla handlu międzynarodowego droga prowadziła znad Bałtyku przez Polskę na wschód. — Z Gdańska szły drogi, jedna prawym, druga lewym brzegiem Wisły do Lwowa, a stamtąd na Półwysep Krymski, przez Dziekie Pola — na dolny bieg Donu — Azow, Persję, Chiny. Odgałęzienia tego wielkiego szlaku szły też do Wrocławia. Drogi zbiegające się we Wrocławiu posiadały największe znaczenie dla lądowego handlu Polski z Zachodem.

Handel wschodni ze względu na objęte przez siebie obszary był najrozleglejszy. Upadek Kaffy, Kili, Białogrodu sparaliżo-

wał ten handel. Odkrycia geograficzne z końca XV i początku XVI wieku zmieniły gruntownie handel europejski. Wielkie obroty handlu światowego przeniosły się z Morza Śródziemnego i Bałtyku na Atlantyk. Ogromnie wzrosło znaczenie dróg wodnych, natomiast zmalało znaczenie lądowych, tranzytowych, przechodzących przez Polskę. W handlu polskim na pierwszy plan wybił się handel wywozowy i przywozowy. Bałtyk był najważniejszą drogą tego handlu, a wśród portów tego morza dla Polski rolę najważniejszą odgrywał Gdańsk. 94% całego wywozu przy końcu XV wieku idzie przez Gdańsk. Gdańszczanie mało jednak mają własnych okrętów. Liczną flotą morską dysponowały wówczas takie kraje jak: Niemcy, Holandia, Anglia, Francja, Szwecja. Mniej znaczne były porty Elbląg oraz Szczecin, z którego korzystały przede wszystkim okolice położone nad Wartą. Litwa zaś korzystała z Królewca, Libawy i Rygi. Znaczenie rzek jako wewnętrznych dróg handlowych ogromnie wzrosło w porównaniu do średniowiecza; odnosi się to szczególnie do Wisły, która wraz z dopływami stała się w czasach nowożytnych najważniejszą drogą handlową Polski. W pierwszej połowie XVI wieku została ona ostatecznie oswobodzoną od wszelkich ograniczeń prawnych, krępujących na niej ruch towarów w średniowieczu (zniesiono prawo składu). Mniejsze znaczenie ma Warta; zboże, drzewo spławia się nią do Szczecina oraz Frankfurtu.

Jako bardzo ważne wysuwają się następujące drogi handlowe. Z Węgier biegła droga „pruska“, przez Kraków, Piotrków, Toruń do Gdańska, a stąd dalej do Flandrii. Północne szlaki, idące ze wschodu na zachód, koncentrowały się w Poznaniu, stamtąd szły na zachód albo przez Frankfurt nad Odrą i Berlin do Lipska, do Frankfurtu nad Menem, do Norymbergi albo przez Wschowę i Zgorzelec do Lipska. W całej pełni utrzymała swoje znaczenie droga z Gdańska przez Poznań do Wrocławia.

Natomiast wielka arteria komunikacyjna, jaką był Dniepr z dopływami, wskutek sytuacji politycznej nie odgrywała dla handlu polskiego większej roli. Po nieudanych próbach odzyskania wybrzeży Morza Czarnego z końca XV i w początkach XVI wieku gospodarczy rozwój Rusi naddnieprzańskiej, wchodzącej w skład posiadłości Jagiellonów, stał się możliwym jedynie przez utworzenie dobrych połączeń wodnych z Bałtykiem. Zagadnienie to jest jednym z ważniejszych czynników polityki gospodarczej w Polsce w XVI wieku. Utrudnia sprawę utrata Smoleńska (1514) i to, że znaczna część Dźwiny należała do rycerzy mieczowych.

Pytania przykładowe:

1. *Jakie były główne szlaki handlowe przy końcu średniowiecza i na początku XVI wieku? (Wskazać na mapie).*
2. *Jakie przyczyny złożyły się na zmianę handlu polskiego na przełomie XV i XVI wieku?*
3. *Które miasta zależały w swym rozwoju od położenia politycznego Polski i granic?*

32610/
2

Spółdzielni „P

ul. Straszewskiego 20, ukazany się dotyczył następująco

ścienne mapy geograficzne:

Józef Szaflarski:

1. Polska i obszary przyległe
2. Europa
3. Afryka
4. Półkula Zachodnia
5. Półkula Wschodnia
6. Ameryka Południowa

R. Mochnacki i J. Premik

7. Polska mapa geologiczna

W druku:

Józef Szaflarski:

8. Azja
9. Ameryka Północna
10. Australia
11. Z. S. R. R.
12. Mapa gospodarcza świata